

Argama, Qubannaa Ummata Itoophiyaa fi Gaafa Afrikaa

BU'AA BARNOOTA BOQONNICHAA

Xumura barnoota boqonnaa kanaa booda:

- Argama bir-qabaa fi maqaa biyyoota naannoo Gaafa Afrikaa ni himta.
- Maqaa fi argama mootummoota Itoophiyaa durii keessaa fi naannoo Gaafa Afrikaa ni himta.
- Sadarkaa seenaa fi Siyaasaa kutaaleen Itoophiyaa fi biyyoota naannoo Gaafa Afrikaa irra gahan ni ibsita.
- Maqaa fi bu'aawan mootummoota Itoophiyaa durii ni tarreessita.
- Bu'aawwan gurguddoo ammayyummaa Itoophiyaa keessatti argaman ni dinqisiifatta.
- Sababoota garaagarummaa qubannaa, aadaa fi haala jireenyaa naannoowwan lafa bad-daa, fi lafa dakee Itoophiyaa jidduutti muldhatan addaan ni baafatta.

1.1. BIYYOOTA GAAFA AFRIKAA FI ARGAMA ISAANII

Ga'umsa Barachuu Isa Xiqqaa

Xumura barnoota mata duree kana booda:

- Argama naannoo Gaafa Afrikaa ni hirnta.
- Kallattii angafootatti fayyadamuun argama naannoo Gaafa Afrikaa sirriitti ni ibsita.
- Maqaa biyyoota naannoo Gaafa Afrikaa ni tarreessita.
- Kaartaa Afrikaatti fayyadamuun argama bir-qabaa Itoophiyaa biyyoota ollaa wajjin wal bira qabuun ni agarsiifta.
- Kallattiiwwan angafootatti fayyadamuun argama magaalota muummee biyyoota naannoo Gaafa Afrikaa sirriitti ni ibsita.

Argama Bir-qabaa Gaafa Afrikaa

Naannoon Gaafa Afrikaa eessatti argama? Naannoon kun biyyoota meeqa of keessaa qaba? Biyyoota naannoo Gaafa Afrikaa maqaa isaanii tarreessi.

Naannoon Gaafa Afrikaa qaama ardichaa gara kallattii bahaatti argamuudha. Naannoon Gaafa Afrikaa biyyoota afur (4) of keessaa qaba. Isaanis Itoophiyaa, Somaaliyaa, Ertiraa fi Jibuutiidha. Naannoon Gaafa Afrikaa kun baldhina lafaa (dachee) gara 2,000,000km² fi baay'ina ummataa gara miliyoona 100.2 ta'u qabdi. Naannoon Gaafa Afrikaa naannoo Ji'oogiraafawaa gara kallattii Baha Afrikaatti kan argamu yoo ta'u, maqaa Gaafa jedhamu kanas kan argate daangaan dachee gara baha Afrikaa waan akka Gaafa horii yookiin Gaafa bineensa Riinoosaras fakkaatuuf.

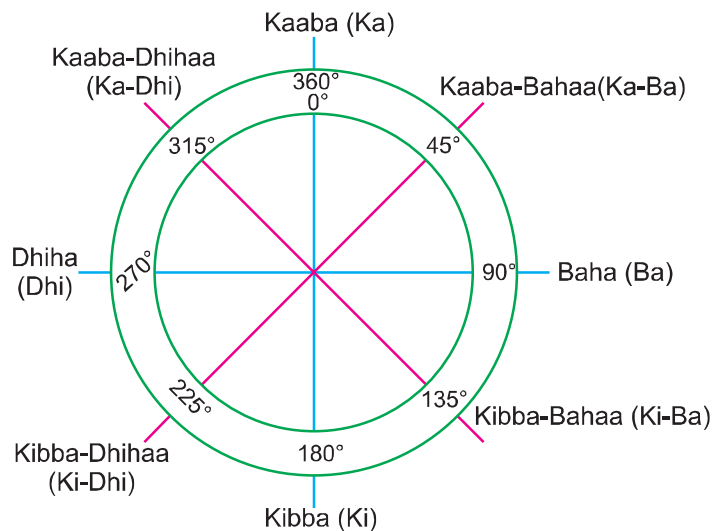
Fakkii 1.1. Argama bir-qabaa Naannoo Gaafa Afrikaa

Jecha argama jedhu kutaalee dabran keessatti barachuu kee yaadattaa? Jechi argama jedhu maal ibsa? Argama bir-qabaa naannoo Gaafa Afrikaa himuu dandeessaa?

Jechi argama jedhu kan ibsu mala fuula lafaa irratti bakka, naannoo, biyyaa fi wanti tokko qajeelaatti argamu ittiin ibsamudha. Argamni bakka, naannoo, biyyaa yookiin waan tokko karaa lama gurguddoon ibsama. Isaanis argama bir-qabaa (Relative Location) fi argama dhugaa (Absolute Location) jedhamu.

Argama bir-qabaa jechuun argama bakka, naannoo yookiin biyya tokko waan beekamaa ta'e tokko akka bakka ka'umsaatti fudhachuun ibsuun ni danda'ama. Fakkeenyaaf, qaamman bishaana'oo, qaamman dachee fi gamoowwan gurguddoo fa'a fudhachuun ibsuu dandeenya. Argama naannoo Gaafa Afrikaa mala bir-qabaatiin yoo ibsinu Naannoon Gaafa Afrikaa Kaabaan Galaana Diimaan, Kaaba Bahaatiin Galoo Galaana Eedaniin, Bahaan Garba Guddaa Hindiitiin, Kibbaan biyya Keeniyaa fi Dhihaan ammoo biyya Sudaaniitiin daangeeffamuun argama jedhamee himuun ni danda'ama.

Karaa biraatiin ammoo argama bakka, naannoo yookiin biyya tokkoo ibsuuf sadarkaa guutuu

Fakkii 1.2. Kallattiiwwan hangafootaa fi qoodama isaanii

addunyaatti ogeeyyonni Ji'oogiraafii kallattiilee afran gurguddootti fayyadamu. Kallattiiwwan hangafooni kunniinis Kaaba, Baha, Kibbaa fi Dhiha jedhamuun beekamu. Kallattiiwwan gurguddoo arfan keessaa kan akka ka'uumsaatti irratti waliigalamee fudhatama argate kallatti kaabaati. Kallattii kana irraa ka'uun kallattiiwwan biroo safarra. Kallattiin kaabaa kun zeroo digrii (0°) yoo ta'u, kallattiin Bahaa 90° kallattiin Dhihaa 270° fi geengoon naanna'ee kallattii Kaabaa irratti dhufu 360° ta'a.

Kallattiiwwan hangafoota kanniin bu'uura godhachuun kallattiiwwan biroo qoodama isaanii dabaluuun argama bakkaa, naannoo fi biyya tokkoo sirriitti himuuf akka gargaaran taasisaniiru. Fakkeenyaaf Kallattiiwwan kunniinis Kaaba-bahaa, Kibba-bahaa, Kibba-dhihaa fi Kaaba dhihaati.

Naannoon Gaafa Afrikaa naannoo Mudhii lafaa fi naannoo Sarara Kaansariitti dhiyeenya wal fakkaatu irratti argama.

Sababa uumama Sulula Qiinxamaa Guddaan (the Great Rift Valley) irraa kan ka'een gaarreen ol dheerina adda addaa qaban naannoo kana keessatti ni argamu. Gaarreen naannoo kana keessatti ol dheerina guddaa qaban keessaa Gaarreen Simeen kan naannoo Kaaba-dhiha Itoophiyaatii fi gaarreen Baalee fudhachuun ni danda'ama. Naannooleen lafa dakee naannoo Gaafa Afrikaa irra caalaan isaanii naannoo Mudhi lafaatti dhiyaatanii argamanis hanqina rooba qabu. Naannooleen lafa gaarreenii rooba guddaa yoo argatan naannooleen lafa dakee arnmoo hanqina roobaa qabu.

Biyyoota Naannoo Gaafa Afrikaa, maqaa, magaalaa mummee, baay'ina ummataa, baldhina dachee fi heddummina ummataa isaan qaban gabatee armaan gadi keessatti ibsameera.

Gabatee 1.1: Biyyoota Gaafa Afrikaa

Maqaa	Magaalaa Muummee	Baay'ina ummataa (Miliyoonaan)	Baldhina lafaa Iskuweer Kiloomeetiraan (km ²)	Heddummina ummataa Iskuweer Kiloomeetira (km ²)
Itoophiyaa	Finfinnee	79,221,000	1,113,400	71.15
Somaaliyaa	Moqaadishoo	9,133,000	637,700	14.32
Ertiraa	Asmaraa	5,073,000	117,600	43.14
Jibuutii	Jibuutii	864,000	23,200	37.24

Madda: Encarta Premium 2009

Biyyoota naannoo Gaafa Afrikaa keessaa Itoophiyaan biyya guddoo yoo taatu, Jibuutiin ammoo biyya xiqqoodha. Kaartaa Afrikaatti fayyadamuun naannoo Gaafa Afrikaatti argama Itoophiyaa agarsiisi. Naannoo Gaafa Afrikaatti argamni Itoophiyaa biyyoota ollaa ishii wajjiin Kaaba-Bahaan Jibuutiin, Bahaa fi Kibba bahaan Somaaliyaan, Kibbaan Keeniyaa, Dhihaan Sudaaniin akkasumas Kaabaan Ertiraan daangeeffamtee argamti.

Gara biraatiin Itoophiyaan Ertiraa irraa gara Kibbaatti, Jibuutii irraa gara Kaaba-Dhihaatti, Somaaliyaa irraa gara dhihaa fi Kaaba-dhiyaatti, Keeniyaa irraa gara Kaabaattii fi Sudaan irraa gara Bahaatti argamti jechuudha.

Biyyoonni naannoo Gaafa Afrikaa haala teessuma lafaa qofaan walitti kan hidhaman osoo hin taane afaanii fi sanyii dhalootaatiinis kan walitti hidhamaniidha.

- Ummanni Afaan Affaar dubbatu Jibuutii, Itoophiyaa fi Ertiraa keessa jiraatu.

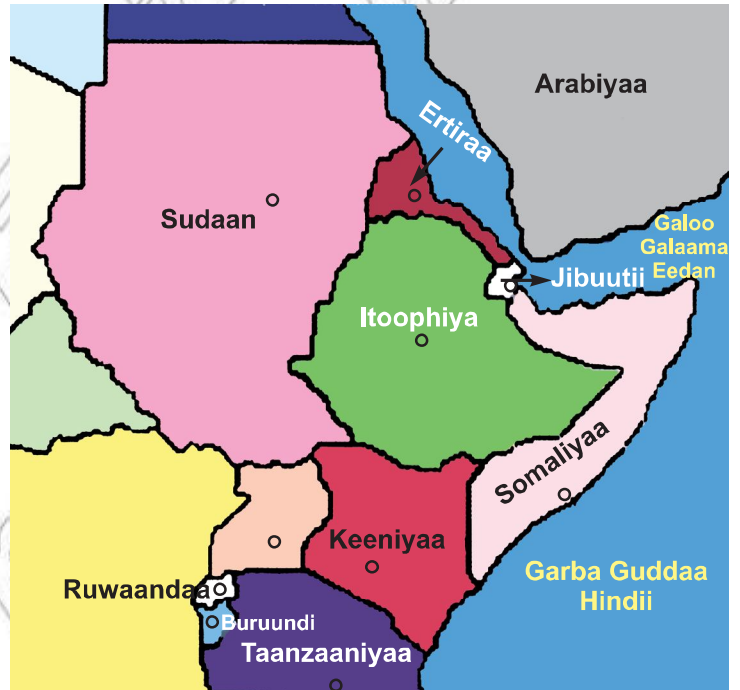
- Ertiraa keessa ummattoonni Afaan Affaar, Bileen, Kunaamaa, Saahoo, Tigree fi Tigrinyaa dubbatan ni jiru.
- Itoophiyaa keessa ummattoonni afaan Affaar, Agawu, Oromoo, Amaaraa, Guraagee, Hararii, Saahoo, Sidaamoo, Tigraayi, Sumaalee fi Kanniin biroos dubbatu ni jiru.
- Jibuutii keessa ummanni afaan Affarii fi Sumaalee dubbatan ni jiru.
- Somaaliyaa keessa ammoo ummata afaan Sumaalee dubbatutu jiru. Biyyoonni Baha Afrikaa jedhaman eenyu fa'a?

Biyyoota ollaa naannoo Gaafa Afrikaa beektaa? Maqaa isaanii tarreessi.

Biyyoonni Baha Afrikaa jedhamuun beekaman lakkoofsaan kudhan. Isaanis Keeniyaa, Taanzaaniyaa, Ugaandaa, Ruwaandaa, Buruundii, Somaaliyaa, Jibuutii, Itoophiyaa, Ertiraa fi Sudaaniidha. Biyyoota Baha Afrikaa keessaa naannoo Gaafa Afrikaa kan daangeessan Keeniyaa fi Sudaaniidha.

Kaartaa Biyyoota Baha Afrikaa armaan olii irraa ilaaluun Finfinneen Naayiroobii irraa gara kallattii kamitti argamti? Qaamni bishaana'oon guddaan gara bahaatiin Naannoo Baha Afrikaa daangeessu maal jedhama? Naannoo Baha Afrikaatti biyyoonni buufata doonii yookiin qaama bishaanootiin daangeeffamanii hin argamne eenyu fa'a? Kaartaa siyaasaa baha Afrikaatti fayyadamuun magaalota gurguddoo biyyoota baha Afrikaa agarsiisi.

Haalli teessuma lafa biyyoota Gaafa Afrikaa bakka sadiitti qoodama. Isaanis naannoolee olka'oo (gaarreenii fi pilaatoowwan), lafa dakee fi sulullan fa'a. Naannooleen gaarreenii fi pilaatoowwanii irra caalaatti Itoophiyaa keessatti argamu. Biyyoota kanniin hafan keessattis dabranii dabranii ni argamu. Naannoon lafa dakee ammoo baldhinaan Somaaliyaa keessatti argama. Jibuutii fi Ertiraattis qarqara qaama bishaanii Galoo Galaana Eedanii fi Galaana Diimaatiin daangeeffamti argama.

Fakkii 1.3. Biyyoota Baha Afrikaa

Sululli Qiinxamaa Guddaan biyya Sooriyaatii ka'ee Galaana Diimaa keessa qaxxaamuree Itoophiyaa bakka lamatti addaan qoodee darbuun biyyoota kibba baha Afrikaa keessa dabruun hanga Mozaambikitti fulla'a. Itoophiyaa keessatti naannooleen lafa dakee gara Kibbaa naannoo Booranaa, Baalee fi Harargee, naannoo Sulula Qiinxamaa Guddaan fi gara dhihaatti naannoo Laga Baaroo irraa hanga laga Angarab jedhamutti baldhatee argama.

Kana malees, naannoo biyyoota Gaafa Afrikaa daangessan qaamman bishaana'oo gurguddoon Garba Guddaa Hindii, Galoo Galaana Eedanii fi Galaana Diimaadha.

Laggeen gurguddoon naannoo Gaafa Afrikaatti argaman Laga Abbayyaa, Laga Takkazee, Laga Marab, Laga Baaroo, Laga Waabee Shabalee, Laga Dawaa fi Laga Gannaalee fa'a. Naannoo kanatti harawwan uumamaa kanneen akka Hara Shaallaa, Hara Laangannoo, Hara Danbal, Hara Abjaataa, Hara Hawaasaa, Hara Turkaanaa, Hara Xanaa fi kanniin biroo akkasumas harawwan nam-tolchee kanneen akka Hara qooqaa, Hara Malkaa Waakkannaa fi Fincaa'aa fa'aa ni argamu.

Biyyoonni naannoo Gaafa Afrikaa kunniin akkamiin wal qunnamu? Gosa geejjibaa saffisaan tajaajila naannoo kana keessatti kennu ibsuu dandeessaa?

Gosoonni geejjiba ammayyaa bakka gurguddoo saditti qoodamu. Isaanis geejjiba lafa irraa (karaa makinaa fi dandi baabura) geejjibba galaana (bishaan) irraa (Doonii fi yabala) akkasumas, geejjibba qilleensa irraa (xiyyaara) fa'a. Akaakuu geejjiba ammayyaa keessaa xiyyaarri tajaajila saffisaa kenna. Geejjibni xiyyaaraa jiddu-galeessaan sa'aatii tokko keessatti 800 km balali'uun namootaa fi meeshaalee adda addaa yeroo gabaabaa keessatti biyya tokko irraa gara biyya birootti geessisuuf tajaajila guddaa kenna.

Daandiin xiyyaara Itoophiyaa magaalota gurguddoo biyyoota Gaafa Afrikaa wal qunnamsiisa. Dabalataanis daandiin xiyyara Itoophiyaa magaalota gurguddoo biyyoota Afrikaa biroo fi magaalota gurguddoo addunyaa Finfinneen wal qunnamsiisuun walitti dhufeenya Itoophiyaan biyyoota biroo wajjin qabdu daran guddisuu irratti argama.

GOCHA 1.1

1. Wixinee Kaartaa Afrikaa qopheessuun argama bir-qabaa naannoo Gaafa Afrikaa agarsiisi.
2. Kaarticha irratti argama bir-qabaa Itoophiyaa biyyoota naannoo Gaafa Afrikaa keessatti argamaniin wal bira qabuun agarsiisi.

GILGAALA 1.1

I. Gaafiilee armaan gadiitiif deebii gabaabaa kenni

1. Biyyi Itoophiyaa kallattii dhihaatiin daangeessitu eenyu jedhamti?
2. Biyyi Keeniyaa biyya Ertiraa irraa kallattii kamitti argamti?
3. Kallattiiwwan hangafooni afran eenyu fa'a?
4. Naannoo Gaafa Afrikaatti biyyi baldhina lafaa xiqqaa qabdu kami?
5. Naannoo Gaafa Afrikaatti biyyi ummata baay'ee qabdu kami?

II. Gaafiilee armaan gadii hojjadhu Kennama

1. Magaalaan Naayiroobii fi magaalaan Asmaraa 2280 km addaan fagaatu. Namni tokko fira ofii Gaafachuuf magaalaa Naayiroobii irraa xiyyaaraan yoo deeme magaalaa Asmaraa gahuuf sa'aatii meeqa itti fudhata?
2. Finfinnee fi Moqaadishoon 2000 km addaan fagaatu. Namni Finfinnee irraa ka'ee xiyyaaraan deemu tokko moqaadishoo gahuudhaaf sa'aatii meeqa itti fudhata?

1.2. SEENAA FI QUBANNAA UMMATA ITOOPHIYAA FI GAAFA AFRIKAA

A. Madda Dhala Namaa; Bakkeewwana Arkiyooloojii Itoophiyaa fi Keeniyaa

Ga'umsa Barachuu Isa Xiqqaa

Mata duree kana barattee erga xumurtee booda:

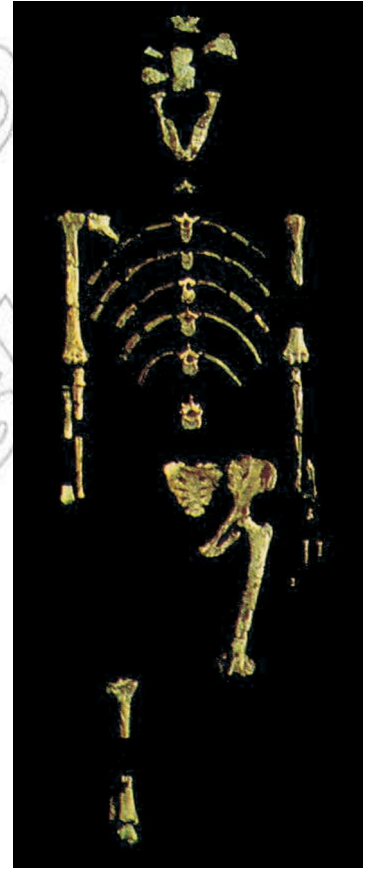
- bakkeewwan Arkiyooloojii Gaafa Afrikaa addaan ni baafatta,
- faayidaa hambaawwanii ni ibsita.

Seenaa dhala namaa keessatti Itoophiyaa fi naannoon Gaafa Afrikaa iddoo guddaa qabu.

Arkiyoolojistoonni qorannoowwan adda addaa irratti hundaa’uun naannoon kun bakka argama dhala namaa kan jalqabaa ta’uusaa tilmaamu. Yeroo dhihoo asitti dhimma arkiyooloojii fi madda dhala namaa wajjin walqabatee naannoo kanatti akkuma addunyaattuu xiyyeeffannoo fi ilaalchi addaa itti kennameera. Keessumattuu, naannooleen Sulula Guddaa Baha Afrikaa madda dhala namaa fi dagaagina aadaa kan jalqabaati jechuun ni danda’ama.

Saayintistoonni addunyaa kanneen akka Chaarlis Daarwiin namaa fi jaldeessi qomoo tokkorraa akka maddan mirkaneessu. Qorattoonni kunneen damee isa karaa dhala namaa jiru homiinidi yoo jedhanii moggaasan kan jaldeessotaa ammoo poonjudee jedhaanii moggaasaniiru. Sanyiin dhala namaa isaan angafootaa kan argaman naannoo Sulula Qiinxamaa Itoophiyaa keessatti. Fakkeenyaaf kanneen armaan gadii haa ilaallu.

- Affaar keessatti bakka Araamis jedhamutti hambaan lafee Awustiraalooppiitikas Raamiidas kan waggoota miliyoona 4.5 qabu Dh.K. B. bara 1994tti argamedha.
- Naannoo Affaaritti bakka Hadaar jedhamutti kan argamu bakka hambaan lafee Awustiraalooppiitikas Affaarensiis/Luusii ykn Dinqinash jedhamuun moggaafamee kan waggoota miliyoona 3.18 lakkoofsise Arkiyoolojistii Doonald Joochansan Jedhamuun Dh.K.B. bara 1974 itti argameedha. Lafeen Luusii 40% waan guutuu ta’eef dhimma madda dhala namaarratti xiyyeeffannoo qorattootaa argateera.
- Hambaa lafeewwanii Awustiraalooppiitikas Gaarhii, Itoophikas, Baasii fi Roobustaa jedhamanis naannoolee laggeen Hawaasii fi Oomooti argaman.

Fakkii 1.4. Lafee Luusii

Jijjiirama suutaa dhala namaa keessatti sadarkaan itti aanu kan sanyii Hoomooti. Sanyiin kunis akaakuu sadii qaba. Isaanis naannoo Itoophiyaa fi Gaafa Afrikaatti argamaniiru. Fakkeenyaaf:

- Goonaa fi Shunguraan bakkeewwan meeshaan Hoomoo Habiiliis kan waggoota miliyoona 2.5 lakkoofsise itti argameedha. Kunis sanyiiwwan Hoomoo keessaa inni angafti Hoomoo Habiiliis dandeettii meeshaa kalaquu akka dagaagfate ibsa.
- Malkaa Qunxurree (Naannoo Oromiyaa Shawaa Kibba dhihaa), Koonsoo Gaardullaa fi Gaadeebi bakkeewwan hambaan lafee Hoomoo Irreetas jedhamuu fi meeshaa Ashuuliyaan jedhamu kan waggoota miliyoona 1.5 lakkoofsise itti argamaniidha. Hoomoo Irreetas dandeettii oljedhanii miila lamaan deemuu fi ibiddaan fayyadamuu akka dagaagse qorattoonni ni ibsu.
- Booddoo (naannoo Hawaas), Poork Ippiik (naannoo Dirree Dawaa) fi Kibish (naannoo Laga Oomoo) bakkeewwan lafeen Hoomoo Saappiyaans kan waggoota kuma heddu lakkofsise itti argameedha. Hoomoo Saappiyaanis sanyii namaa isa gamna/beekaa akka ta’e qorattootni ni ibsu.

Jijjiirama suutaa dhala namaa wajjin walqabatee dagaaginni aadaas mul’ateera. Ragaaleen arkiyooloojii kana ibsanis kanneen armaan gadiiti.

- Siidaawwan dhagaa naannoo Kibba Itoophiyaatti argaman kanneen akka Xiyaa fi Tuuto Fallaa qaama dagaagina aadaa naannoo kanaa keessatti ramadamu.

- Ertiraa keessaa Aqordaatii fi Baareentuu bakkeewwan jedhamanitti hafteewwan meeshaalee jijjiirama adamoo fi funaansarraa gara qonnaa fi horii horsiisuutti taasifame mirkaneessan kanneen akka qottoo, meeshaleen suphee fi dhagaan midhaan daaku kan waggoota 5,000 ol lakkoofsisan arkiyoolojistootaan argamaniiru.
- Kaaba Itoophiyaa bakka Gobderaa jedhamu naannoo Aksumitti ragaan arkiyooloojii kan waggoota 5,000 dura horsiisa gaalaa agarsiisu argameera.
- Bakka Laallibalaa jedhamu Kibba Haroo Xaanaatti arkiyooloojistiin Dombirowiskii jedhamu haftee shumburaa fi kuduraalee adda addaa kan waggoota kuma sadii lakkoofsisan argateera.
- Waggoota kuma afuriin dura naannoo sanitti loon horsiifamuu kan mirkaneessu ragaan arkiyooloojii kan biroon Haroo Basaqaa naannoo Matahaaraa, Shawaa bahaa keessatti argameera.
- Akkasumas bakka Laga Odaa jedhamu naannoo Carcar, Harargee dhihaattii fi bakka Faqqadaa jedhamu naannoo Agaamee, Tigraay keessaa raagaleen madaqsamuu bineensotaa fi oomisha midhaanii agarsiisan baay'een argamaniiru.

B. Amantiiwwan Kiristaanaa fi Islaamaa Gaafa Afrikaa

Ga'umsa Barachuu Isa Xiqqaa

Xumura mata duree kanaatti:

- Amantiiwwan gurguddoo Itoophiyaa fi Gaafa Afrikaa ni ibsita,
- Biyyi Itoophiyaa biyya amantiin adda addaa keessatti argaman ta'uu ishee ni ibsita,
- Itoophiyaa keessatti amantiiwwan waldanda'anii waliin jiraachuu isaanii ni dinqsiifatta.

I. Amantii Duudhaa

Amantiiwwan Kiristaanaa fi Islaamaa osoo ummata Itoophiyaa fi Gaafa Afrikaa bira hin ga'iin, ummattoonni naannoo kanaa amantii duudhaa Afrikaa hordofaa turan. Amantiin kun ummata adda addaa biratti amaloota adda addaa qaba ture. Garuu, baay'inaan keessattuu kanneen akka ummata Oromoo Waaqa tokkicha wantoota keessa jiran hunda uume hundaa ol taasisanii amanu turan. Waaqni yeroo hunda bakka hundatti argama, wanta hunda danda'a, wantota hunda ni beeka; du'a namaan booddees lubbuu namaa gara afuuraatti jijjiira jedhanii amanaa turan. Waaqayyo jalatti ammoo hafuura qulqulluutu waaqarraa namootaaf ergama jedhame amanamaa ture. Innis Ayyaana jedhama.

Ummattootaa fi ayyaana kanneen kan walqunnamsiisan ammoo abbootii amantii qulqulloota jedhama. Ummattoota biroo biratti bakki abbootiin amantii kunneen (Qaallonni) hordofootaa isaanii walitti qabaniin barsiisan akka galmaatti fayyada. Yeroo kadhannaan gamtaa barbaachisaa ta'e baay'inaan tulluu gubbaa, malkaa biratti ykn gaaddisa mukaa jalatti adeemsifamaa ture.

Bakkeewwan tokko tokkotti garuu wantoota adda addatti amanuunis ni ture. Fakkeenyaaf, Kaaba Itoophiyaatti osoo amantiin Kiristaanaa hindhuufiin dura, namoonni waaqa lafaa (*midir*), galaanaa (baahir) fi lolaa (Mahaarram) akkasumas, jawwee Arwee jedhamutti amanaa turaniiru.

II. Amantii Kiristaanaa

Amantii Kiristaanaa jechuun barnoota Iyyasuus Kiristoos hordofuu jechuudha. Gosni amantii Kiristaanaa Ortodooksii jedhamu Gaafa Afrikaatti jalqabuma bara amantiin Kiristaanaa eegale irraa

kaasee dhawataan babaldhachaa tureera yaadni jedhu yoo jiraatus akkaataa barreeffamni hedduun muldhisaniitti Dh.K.B jarraa 4^{ffaa} baroota mootii Aksum, Izaanaa (320-360)tti dhufe kan jedhu caalaatti amansiisaadha.

Amanticha Izaanaa kan fudhachiise nama Siiriyaa Fireeminaaxoos jedhamu yoo ta’u, Paatiriyaarkiin Aleksaandiriyaa Phaaphaasii Aksum taasisuun isa muuduun isaa Waldaan Ortodooksii Itoophiyaa hanga 1959tti Waldaa Ortodoksii Misir jalatti akka bultuu fi phaaphaasotas akka achi qofarraa argattu ishee taasiseera. Amantichi caalaatti kan babaldhisn garuu jaarraa 5^{ffaa} keessa biyyoota Baha Meediteraaniyaatii kan dhufan ‘qulqulloota saglan’ kan jedhamanidha. Gosti amantii Kiristaanaa Kaatoolikiin jaarraa 16^{ffaa} kaasee yoo Itoophiyaa seenu gareen Piroteestaantii ammoo jaarraa 19^{ffaa} kaasee Gaafa Afrikaa seenuun daran babaldhateera.

III. Amantii Islaamaa

Amantii Islaamaa jechuun akka fedha Allaahitti buluu, isaafis booji’amuu jechuudha.

Raajichi Mahaammad (Dh. K. B. 570-632) amantii Islaamaa yeroo labsuu jalqabu hoggantoonni Qureeshota Arabaa waan hordoftoota isaa arii’ataniif hordoftoota isaa hanga tokko gara Abisiiniyaatti ergee ture. Kanneen keessaa intalli Raajichaa, Ruuqiyyaa fi Abbaan Mana ishee Usmaan akkasumas, Um Habiibaa fi Um Salmaa ni argamu. Yeroo sana mooticha Aksum kan ture Armah (maddoonni Arabaa Illa Sehaam Asham B. Abjar yookiin Ahmad-al Najaashi jedhanii kan waaman) baqattoota Jaafar Alii Xaalibiin hogganaman kunneen haala gaariin simatee bara 615-628tti tajaajilaa ture. Qureeshonni baqattoota kana akka deebisee gara Arabiyaatti ari’u isa gaafannaan Armaan”yoo warqee hanga tulluu guddate naa kennitan iyyuu jarreen gara kootti baqatan dabarsee isiinif hin kennu” jedhee deebiseef jedhama.

Oolmaa kanaaf jecha Raajichi Mahaammad yeroo Arabiyaa keessatti amantii Islaamaa cimee dhufu hordoftoonni isaanii Jihaada “Waraana qulqulluu” amantii Islaamaa babaldhisuu Itoophiyaa fi Gaafa Afrikaarratti akka hin banne akeekkachiiseeti du’e. Kanaafuu, amantiin Islaamaa yeroo Itoophiyaa fi Gaafa Afrikaa seenu akka bakkeewwan biroo (fkn. Kaaba Afrikaa fi Jiddugala Bahaa) jihaadaan osoo hin ta’iin nagaan daandii daldalaa Daahlaakii (Alaalayii) fi Zayilaa (Avalaayitas) hordofeeti. Buufanni doonii Daahlaak kallattii gara mootummaa Kiristaanaa Abisiiniyaa geessurra waan turteef babaldhistoonni amantii Islaamaa akka barbaadanitti kallattii kanarraa gara jiddugaleessaatti amanticha babaldhisuuf carraa hinarganne. Kanaafuu, babaldhina amantii Islaamaa naannoo Gaafa Afrikaa keessatti shoora guddaa kan taphate dhaabbata doonii Zayilaati. Amantiin Islaamaa karaa Zaayilaan biyya keessa galuun hanga Harar, Baalee, Arsii, Shawaa fi Wallootti jaarra 8^{ffaa} irraa kaasee babal’achuu danda’eera. Naannoo jaarraa 19^{ffaa} keessa ammoo gara Dhiha Itoophiyaatti naannoo Jimmaa fa’itti babaldhateera.

Maatiiwwan Afaan Ummattoota Itoophiyaa fi Gaafa Afrikaa

Ga’umsa Barachuu Isa Xiqqaa

Xumura mata duree kanaatti:

- Maatiiwwan Afaanota Itoophiyaa ni tarreessita,
- Gareewwan Afaanota adda addaa eessatti akka argaman ni himta,
- Walitti dhufeenya ummattoota adda addaa ni ibsita,
- Tokkummaan garaagarummaa qabu Itoophiyaa keessa jiraachuusaa ni dinqisiifatta.

Itoophiyaan biyya saboota, sablammootaa fi ummattoota hedduuti. Saboota, sablammootaa fi ummattoota kanneen keessaa baay'een isaanii bara duriitii kaasanii biyyattii kana keessa qubatanii jiraataa turan. Qo'attoonni Afaanii akka tilamaamanitti Afaanota hedduu Afrikaa keessa jiran keessaa dhibbatti kan dhihaatan naannoo Itoophiyaa fi Gaafa Afrikaatti argamu.

Afaanoonni ummattoonni Itoophiyaa dubbatan maatiiwwan afaanii afur jalatti qoodamu. Isaanis maatii afaan Kushii, Oomoo, Seemii fi Naayilootikii dha. Maatiiwwan afaanii sadan duraa maatii afaanii guddaa Afiroo-Eeshiyaa jedhamu jalatti ramadamu. Afiroo-Eeshiyaan baldhinaan Itoophiyaa keessatti waan dubbatamuuf, qorattoonni afaanii maddii isaa Itoophiyaadha jedhanii amanu.

Ummattoota Maatii Afaan Kushii Dubbatan

Dh.K.D naannoo waggoota 8000 eegalee ummattoota Itoophiyaa fi Gaafa Afrikaa keessa waggootaa kuma hedduuf jiraataa turan keessaa beekamoon ummattoota Afaan maatii Kushii dubbataniidha. Wiirtuun qubannaa maatii kanaa Baha Afrikaa jidduu Sudaanii fi Taanzaniyaa ala hin bahu. Ummatoonni maatii Afaanota kana dubbatanis lafa qotuu fi horii horsiisuudhaan jiraachaa turan.

Gaafa Afrikaatti yoo xinnaate waggoota kuma kudhaniin duraa kaasee kan jalqaban akka ta'an mirkana'eera. Ummatoonni Afaanota maatii Kushii dubbatan kanneen akka Affaar, Agawu, Alaabaa, Beejjaa, Bileen, Burjii, Daraashee, Geedi'oo, Hadiyyaa, Kambaataa, Koonsoo, Oromoo, Saahoo, Sidaamaa, Sumaalee fi Xambaaroo dha.

Sababa babaldhina ummata Oromoo jaarraa 16^{ffaa} duraa fi boodaatiin kan ka'e, Afaanota Kushii keessaa Afaan Oromoo lafa baldhaa Afrikaa Bahaa keessatti baldhinaan dubbatamuu danda'eera. Afaanota Afroo-Eeshiyaa addunyaa irratti dubbataman keessaayyuu Afaan Oromoo, Afaan Araabaa fi Hawusaatti aanee sadaffaa dha. Haa ta'u malee, Afaan Arabaa fi Hawusaa ummattoota adda addaa kan afaanota garagaraa dubbataniif akka afaan lammaffaatti gargaaru malee kan ummattoonni baay'een afaan itti hiikkatan miti. Afaan itti hiikachuun afaan Oromoo Afrikaa keessaa tokkoffaadha. Afaan kun afaan sabni aadaa wal fakkaatu qabu kan qubannaa wal-irraa hin cinneetti qubate dubbatudha. Kanaafuu, Afrikaa keessatti afaan saba lakkoofsaan baay'ee ta'een dubbatamu afaan Oromooti. Akkasumas saboonni baay'een ollaa Oromoo jiraatanis akka afaan lammaffaatti Afaan Oromoo fayyadamu.

Ummattoota Maatii Afaan Seem Dubbatan

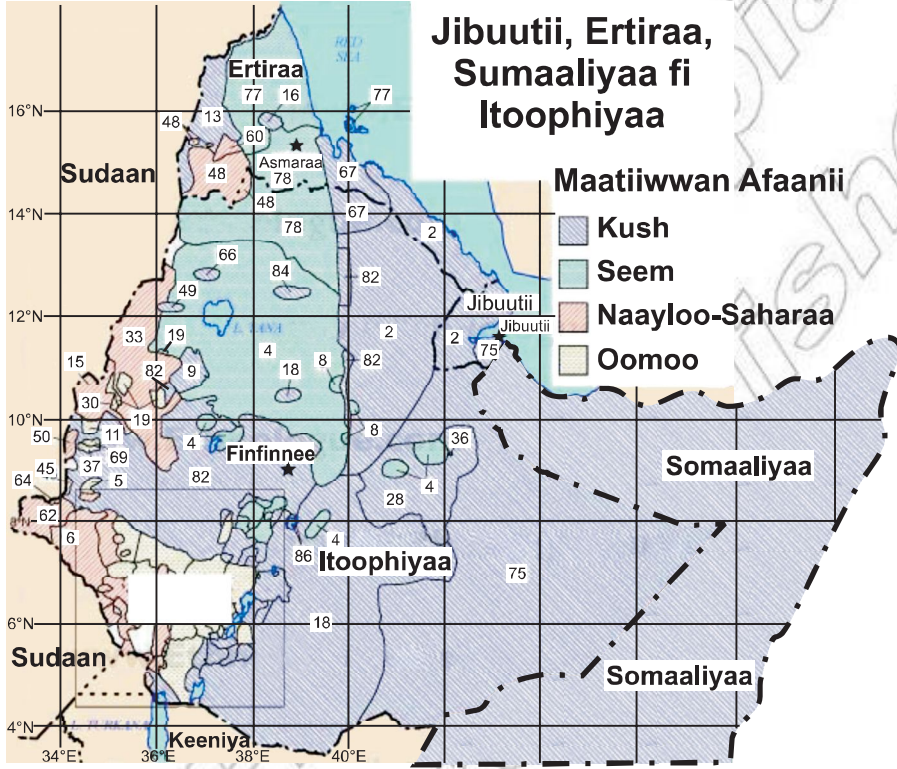
Itoophiyaa keessatti akka ragaaleen seenaa adda addaa ibsanitti, seenaan ummattoonni afaan maatii Seemii dubbatan waggoota kuma sadii hin caalu. Haa ta'u malee, yeroo ammaa warra Kushitti aanuun ummattoonni Afaanota Seem dubbatan baay'inaan sadarkaa lammaffarratti argamu. Ummatoonni Afaan Maatii Seem Itoophiyaa keessatti dubbatan Amaaraa, Argoobbaa, Guraagee, Hararii, Silxee, Tigraayi fi Zay. Duri Gi'iiziin Afaan biyyoolessaa Abisiiniyaa yoo turellee yeroo ammaa Bataskaana Ortodooksii qofaatu itti fayyadamaa jira. Afaan Gaafaat jedhamu ammoo yeroo ammaa sirumaa dubbatamaa hin jiru.

Ummattoota Maatii Afaan Oomootikii Dubbatan

Akkuma mata duree kanarraa hubachuun danda'amutti, Afaanonni kun baldhinaan kan dubbataman naannoo Sulula Laga Oomooti. Garee kana jalatti kan hammataman Anfilloo, Arii, Banna, Baaskeetoo, Beenchi, Daawuroo, Diizii, Dorzee, Gaamoo, Goofaa, Hamar, Kafichoo, Kontaa, Maajii, Shakkichoo, Shinaashaa, Walaayittaa, Yamii fi k.k.f. fa'a. Ummatoonni Afaanota kanneen dubbatan waggoota kuma saddeetiin duraa kaasee kibbaa Itoophiyaa keessa qofa jiraataa turan.

Ummattoota Maatii Afaan Naayilootikii Dubbatan

Maatiin afaanii Naayilootikii maatii afaanii guddaa Naayiloo-Sahaaraa jalatti ramadama. Afaanonni garee Naayilootikii kana jalatti hammataman kan akka Anyu'aa, Bartaa, Beeni-Aamiir, Gumuz, Koomoo, Kunaamaa, Majangir, Maa'oo, Mi'een fi Nu'eer fa'a. Ummattoonni Afaanota maatii kanaa dubbatan waggoota kuma shaniin duraa jalqabaniin naannoo Gammoojii Daangaa Ertiraa, Sudaanii fi Itoophiyaatti qarqara Sulula Laga Naayilii qubatanii jiraataa turan.

Fakkii 1.5. Tamsa'ina maatii Afaanota Biyyoota Gaafa Afrikaa

GILGAALA 1.2

Gaaffiilee gaggabaabaa

1. Biyyootaa Afrikaa Sululli Qiinxamaa Guddaan keessa darbu tarreessi.
2. Bakkeewwan ka'umsa Laggeen Hawaasii fi Gibee ta'an isaan kami?
3. Bakkeewwan Arkiyooloojii Itoophiyaa fi Gaafa Afrikaa bebbeekamoo tarreessi.
4. Garaagarummaa Sanyiiwwan Hoomoo sadanii ibsi. Sanyiiwwan kanneen keessaa kan yero ammaa lafarra jiraatu ykn sanyiin nama ammaa isa kam?
5. Tokkummaa fi Garaagarummaa Amantiiwwan Gaafa Afrikaa sadeen ibsi.
6. Amaantiin Islaamaa gara Itoophiyaa kan seene karaa nagaatiin malee jihaadaan miti. Akkasumas aadaa biyyattii arabummaatti hingeessine yoo jedhame maal jechuudha?
7. Amantiin Islaamaa Gaafa Afrikaatti kan babaldhate karaa daldalaatiin nagaan waan ta'eef walqunnamtiin Kiristaanotaa fi Musliimota Itoophiyaa kan nagaa malee kan waaraanaa tasumaa hin turre yoo jedhame sirrii moo sirrii miti jetta? Maaliif?
8. Waldanda'uun waliin jiraachuun amantiiwwan Gaafa Afrikaa akkamitti ibsamuu danda'a?
9. Lugni ati Afaan itti hiikkatte garee kamitti ramadama?

10. Afaan Gaafaat maaliif bade?

11. Afaanota Itoophiyaa keessaa kan badaa jiran isaan kam?

12. Maatiwwan Afaanii arfan keessaa kan Itoophiyaa qofatti dubbatamu kam?

13. Afaanonni naannolee horsiisee bultootaatti argaman isaan kam?

1.3. MOOTUMMOOTA ITOOPHIYAA FI GAAFA AFRIKAA DURII KEESSA TURAN

Ga'umsa Barachuu Isa Xiqqaa

Xumura mata duree kanaatti:

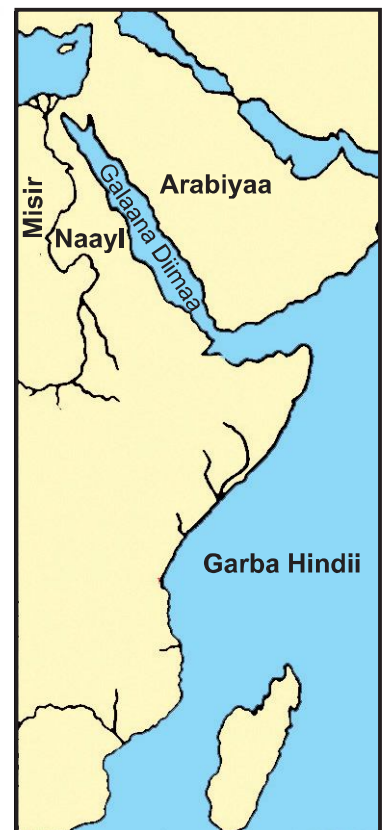
- Mootummoota Itoophiyaa fi Gaafa Arikaa Durii ni tarreessita,
- Qindoomina siyaasaa fi hawaas-dinagdee mootummoota durii ni addeessita.

Puunti

Mootummoota bara durii naannoo Gaafa Afrikaa turan keessaa odeeffannoon jalqabaa kan irratti argame mootummaa Puunti jedhamee beekama. Odeeffannoo kanaaf madda kan ta'e barreeffama Misir durii haayiroogiliifiksii jedhamu kan piraamidoota mootota Misirirratti argamu duwwaadha. Ummanni Misir durii lafa biyya isaanii gaditti argamu Puunti ykn Haam/Kushi jedhanii waamaa turan. Puuntii fi Misiri durii jidduu walqunnamtii daladlaa baay'ee cimaa ta'etu ture. Barreeffamoonni haayiroogiliifiksii Fara'oononni (mootonni) Misiri durii daldaltoota dooniidhaan gara biyya Puuntiitti ergaa turuu isaanii ibsu.

Dooniwwan daladala Misiri gara Puuntiitti ergaman keessaa, hunduma caalaa kan beekamaanii fi baay'ee ta'an kan Mootittii Haatisheepsut Dh. K. D. bara1490–1468 jedhamtuuti. Ragaan waa'ee kanaa barreeffama Haayiroogiliifiksii siidaa awwaala mootittii bakka De'ir-el-Baahrutti argamu irratti sirritti galmaa'ee ibsamee jira. Akka barrefama kanaatti, mootittiin tun dooniwwan shan kan nama Nuubiyaa, Nehaasii jedhamuun hogganaman ergitee turte. Daldaltoonni kunis meeshaalee akka ixaanaa, qumbii, warqii, meetii fi ilkaan arbaa fe'anii akka deebi'an barreeffamni kun tarreesseera. Akka barreeffamichaatti, mootittiin mi'oota kanneen keessaa baay'ee isaanii waaqa ishee waaqa bubbee Amoon jedhamuuf kennite jedhama. Yeroo sana mootii Puunti kan ture Preehuu kan jedhamu ta'uu isaa barreeffamichi addeesseera.

Haa ta'u malee, mootummaan Puunti durii kun sirriitti eessatti akka argamu wanti beekamu hin jiru. Barreessitoonni seenaa tilmaama waliigalaa kaa'an Puunti qarqara Galaana Diimaatti kan argaman Massawwaa fi Su'aakimii hanga Baab'el Mandab fi qaraqara Sumaaliyaatti kan argamu Fiixee Gardaafu'iitti diriiree argama ture jedhu.

Fakkii 1.6. Tilmaamaan
naannoo argama mootummaa
Puunti durii

Da'amaat

Dh. K.D naannoo bara 1000 kaasee gosoonni Agaaziyaanii fi Habashaat jedhaman Arabiyaa Kibbaa Saabaa biyya jedhamu irraa godaananii Ertiraa fi Kaaba Itoophiyaa ammaa qubatan. Qubattoonni Saabaa sirna barreefaamaa Bo'usteroofeedoon jedhamu kan barreefamoota Afaan Amaaraa fi Tigraayi har'aatiif bu'uura ta'e fidanii dhufan. Ummanni Habashaa jedhamus maqaa biyya Abisiiniyaa jedhamuuf bu'uura ta'aniiru. Qubattoonni kun naannoo Ertiraa fi Kaaba Itoophiyaatti warra duraan qubatanii turan ummattoota afaan maatii Kushi dubbatan wajjin walmakanii aadaa fi afaanota haaraa uumuu danda'niiru. Adeemsa kana keessa dhawataan Dh. K. D. naannoo jaarraa 6^{ffaa} hanga 5^{ffaa} tti mootummaan Da'amaat ijaarameera.

Maqaan mootummaa kanaa Da'amaat ta'uun isaa sirriitti waan beekamu miti. Maqaan barreeffama dhakaa irraa argame qubeewwan Saabaa sadiin kan barreefame ture. Qubeewwan kun D, M fi T dha. Wayitii sana barreeffamni Saabaa qubeewwan dubbachiiftuu hin qabu ture. Kanaafuu, qubeewwan dubbifamoonni sadan kun akkaataan ittiin dubbifaman kan biraa ta'uu ni danda'a. Fakkenyaaf Daamaat, Daamaatee, Dimit, Diimtuu, Domuutaa fi Dumaat fa'a keessaa tokko ta'uuf ni mala.

Jiddugaleessi Mootummaa Da'amaat naannoo kibba magaalaa Aksum ture. Mootonni Da'amaat maqaa sanyii mootota Kibba Arabiyaa Mukaariib jedhu fayyadamaa turan. Ummanni Da'amaat waaqa ji'aa ykn baatii kan Arabootaa kan Almuqqaa/Ilmuqqaaah jedhamu waaqeffatu turan.

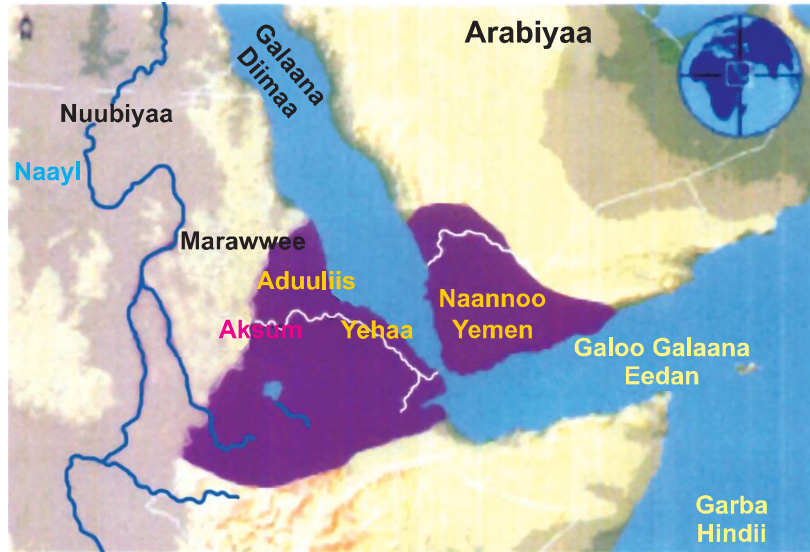
Mallattooleen waaqeffannaa Almuqqas fakkiiwwan bifa walakkaa addeessaa fi bifa walakkaa geengoo kan qaban turan.

Aksum

Akka ragaaleen arkiyooloojii yeroo dhiyootti argaman irraa hubachuun danda'ametti Mootummaan Aksum kan hundeeffame Dh. K.D. murtaa'e waggoota 100tti. Jalqaba aangoon isaa naannoo xiqqoo keessatti kan hundaa'e ture. Yeroo aangoon isaa sadarkaa ol'aanaa irra ga'e kunis Dh. K.B. naannoo jaarraa 3^{ffaa} hanga jaarraa 6^{ffaa} tti daangaan bulchiinsa Aksum karaa bahaa qarqara Galaana Diimaatii ka'ee gara dhihaatti hanga lafa bal'aa sulula laga Naayil gubbaa irra diriiree jirutti. Akkasumas, karaa kaabaa fiixee Kaaba Ertiraa ka'ee gara kibbaatti hanga Kaaba Shawwaatti babal'atee ture.

Maanii kan jedhamu barreessaan biyya Parshiyaa mootummaa Aksum mootummoota Roomaa, Parshiyaa fi Chaayinaa wajjin wal madaalchisuun mootummoota ciccimoo afran durii jedhee tarreessa. Barreessaan kitaaba **"The Periplus of the Eritrean Sea"** jedhamu akka ibsetti mootiin Aksum Zoskaalas/ Za Haqeel (Dh. K.B. 76-89) afaan adduunyaaleessaa yeroo sanaa Afaan Girikii sirriitti akka dubbataa ture ibsa. Maddoonni Kibba Arabiyaa akka ibsanitti Dh. K. B walakkaa jaarraa 3^{ffaa} keessa ummanni Kibba Arabiyaa waraana Habashaa kan mooticha Gadaraati jedhamu of irraa ittisuuf lolaa turaniiru. Garuu ol'aantummaa Aksum jalatti kufaniiru.

Barreessaan Kitaaba **"The Christian Topography"** jedhamuu Koosmoos Indiikopileyustas jedhamus mootonni Aksum kanneen akka Kaaleeb/Ella Atsibaa (Dh. K.B 500-535) yeroo adda addaa duulota Galaana Diimaa gamaa fi gamanatti gaggeessaa akka turan ibsa.

■ Naannoo Mootummaan Aksum bulchaa ture

Fakkii 1.7. Impaayera Aksum

Haa ta’u malee, mootummaan Aksum gama aangootiinis ta’ee qabeenyaatiin Dh. K. B jalqaba jaarraa 7^{ffaa}tii ka’ee dadhabuu jalqabe. Rakkoon jalqaba Aksumiin muudate Parshiyaanonni naannoo Arabiyaa to’achuu isaaniiti. Kanatti aansuun Musiliimonni Arabaa giddu galeessa Bahaa, Kaaba Afrikaa, Roomaa Bahaa (Baayizaantaayin), Awurooppaa Dhihaa, Hindii fi Giddu Gala Eeshiyaa hanga Chaayinaatti to’achuun Dh. K. B bara 702tti buufata doonii Aksum, Aduliisiin barbadeessan. Kunis qunnamtii Aksum biyyoota alaa wajjin qabaachaa turte addaan kute. Karaa biyya keessaatiin ammoo Aksum naannoolee duraan to’ataa turte keessumattuu ummatoota Beejjaa fi Walqaayitii akkasumas mootittii Yoodit Gudiit/Bani al Himmaawwiya jedhamtu irraa fincilli ishee mudateera. Sababoonni alaa fi biyya keessaa kunneen walitti dhufanii dhumarratti mootummaa Aksum Dh. K.B naannoo bara 1150tti guutummaan kuffisaniiru.

Zaaguwee (Dh.K.B 1150-1270)

Naamtichi mootummaa kana hundeesse Mararaa/Marraa Takla Haayimaanot/Zawuga Mikaa’el jedhama. Innis bulchiinsa Aksum keessatti qondaala olaanaa ta’ee mudamee ture. Adeemsa keessa hintala mootii Aksum isa dhumaa Dilnaa’od kan Masooba-Warqi jedhamtu fuudhee suuta suuta fedhii aangoo guutuu qabachuu horachuun Dil Naa’odiin fonqolchee aangoo guutuu qabate.

Bulchitoonni warra Agawu/Zaaguwee kan ka’an Waagii fi Laastaa keessaa aanaa Buginaa bakka Adaafaa/Rohaa jedhamuuti. Daangaan Zaaguwee, karaa kaabaa godinaalee Aksum to’ataa ture gara caalaa ofkeessatti qabata. Gara kibbaatti hanga Kaaba Shawwaatti to’ateera. Mootummaan Zaaguwee naannoo Hara Xaanaa fi kaaba Goojjam keessatti to’annoo cimaa qabaachaa tureera.

Mootonni Sanyii Zaaguwee qunnamtii aadaa fi daldalaa biyyoota baha Meediteraaniyaan wajjin uumaniiru. Qunnamtiin kun caalaadhumatti bara mootii Laallibalaa (Dh. K.B 1181-1221) keessumattuu Misirin wajjin cimeera. Michooma kana irraa kan ka’e mooticha Misir inni beekamaan Salah-al-Diin Kiristaanota Itoophiyaaf Jerusaalam keessaa lafa adda addaa qoodee kenneeraaf. Hariiroon daladalaas karaa dachee fi galaana irraan adeemsifamaa ture. Daldala kana kan gaggeessan gareen daldaltoota Zaaguwee Leebdii fi Koram jedhamu turan.

Mootiiwwan Zaaguwee kanneen akka Tantawudim, Yimirhaannaa Kiristoos, Harbee, Laallibalaa, Yitbaarakii fi Naakuto-La'aab aangoo irraa wal-duraa duubaan walfonqolchaa turan. Kunis bulchiinsa Zaaguwee baay'ee dadhabsiise. Dadhabina kanatti fayyadamuun, gareen Warra Seem kan Yikunoo Amlaakiin hoogganamu bulchinsa Zaaguwee balleessanii mootuminaa Sanyii Salamoon jedhamu hundeessan.

Sulxaanetoota Musliimaa

Dh. K.B jaarraa 8^{ffaa} kaasee daldaltoonni Arabaa ummattoota daandii daldalaa Zayilaa irra qubatan gara amantii Islaamaatti jijjiiruun dhawataan mootummoota Musliimaa kanneen akka Maakizumaayitii Shawaa, Ifaat, Fauxagaar, Dawwaaroo, Sharkaah (Arsii), Baallii, Darraa, Arrabaabaanii fi Adaal hundeessan. Haa ta'u malee, daandii daldalaa kana harka keessa galfachuuf jecha mootonni Abisiiniyaa kanneen akka Amda Tsiyoon (Dh. K.B 1314-1344) mootummoota Musliimaa kanneen wajjin wal-lolaa turaniiru.

Kunis waraana guddaa Abisiiniyaa fi Musliimota Imaam Ahimad Ibn Ibraahim al Gaaziitiin (Ahimad Giraanyi) hogganaman jidduutti Dh. K.B baroota 1529-1543tti adeemsifameen goolabame.

Daamot

Mootummaan Daamot mootummaa bara durii fi bara jiddugaleessaa keessa ciminaan jiraachaa tureedha. Dangaan isaa Kaabaa-Kibbatti Laga Abbayyaa irraa hanga Hara Turkaanaa fi Bahaa-Dhihatti ammoo Laga Hawaasii hanga Laga Dhidheessaatti diriiree argama ture.

Mootota Daamot keessaa beekamaan Mootiilammii jedhama. Innis Dh. K.B jalqaba jaarraa 13^{ffaa}tti hanga Kaabaa Shawaatti to'ataa ture jedhama. Garuu, Daamot Dh. K.B naannoo bara 1316/17 Mootii Amda-Tsiyooniin Mootummaa Kiristaanaa Abisiiniyaa jala galte. Jaarraa 16^{ffaa} keessa ammoo Daamot guutummaatti to'annaa Oromoo jala galte.

Walaayittaa

Walaayiffaan mootummoota naannoo kibba Itoophiyaa keessatti argaman keessaa ishee tokko. Hanga jaarraa 19^{ffaa}ttis bulchiinsa of danda'e qaba ture.

Mootiiwwan Walaayittaa maqaa aangoo *Kaawoo* jedhamuun beekamu. Mootiin Walaayittaa inni beekamaa fi xumuraa Xoonaa jedhama. Innis Dh. K.B bara 1894tti mootii Abisiiniyaa Minilik II dhaan injifatamee Walaayittaa bulchiinsa Abisiiniyaa jala galte. Akka amantii duudhaa isaanitti, Walaayittoonni Waaqaan *Xoosaa* jedhu. Warri sirna amantii qindeessan ammoo *Shareechuwaa* jedhamu.

Innaariyaa

Innaariyaan mootummoota naannoo laggeen Gibee fi Gojab jidduutti dagaagan keessaa ishee tokko turte. Yeroo dheeraadhaaf mootummoota Kiristaana Abisiiniyaa fi Sulxaanetoota Musliimaa of irraa ittisuun bilisummaa ishee eeggachaa turte. Haa ta'u malee, Dh.K.B. naannoo 1550 kaasee to'annaa Oromoo jala galte. Gosti Oromoo, Limmuu jedhamu yeroo dheeraadhaaf mootota Innaariyaa kanneen akka Badaanchoo, Gu'amchoo fi Banaroo fa'aan lolaa turan. Garuu, dhuma irratti mootota Innaariyaa injifachuun mootummaa Goonfoo Limmuu-Innaariyaa jedhamu hundeessan. Limmuu-Innaariyaan mootummoota Oromoo shanan Gibee (Limmu, Gumaayi, Goommaa, Jimmaa fi Geeraa) keessaa tokko

turte. Mootiin beekamaa fi cimaan Limmuu-Innaariyaa Ibsaa/bbaa Bagiboo ture. Barri bulchiinsa isaas Dh. K.B 1825-1861 ture.

Kafaa

Dh. K.B Jaarraa 14^{ffaa}tti Kafichoon mootummaa cimaa akka dhaabbatan galmeewwan seenaa ni mirkaneessu. Yeroo Oromoonni Limmuu Innaariyaa qabatan mootin Innaariyaa inni xumuraa Hinnaaroo Taattoo jedhamu Oromoo baqatee gara Kafaatti godaane. Mootonni Kafaas maqaa aangoo bulchiinsaa kan moototaa *Taattoo* jedhamu Hinnaaroo Taattoo irraa dhaaluun ittiin of waamuu jalqaban. Kunis hanga Minilik II bara 1897tti mootii Kafaa isa xumuraa Taattoo Gaakii Sherroochoo mo'atee Kafaa qabatutti itti fufe. *Taattoo* jalatti manni maree gorsitoota torbaa Mikrechoo jedhamu jira ture. Bulchitoonni aanaalee *Waraaboo Shoowoo* jedhaman kanneen maqaa aangoo *Waraabii Raashoo* jedhamu qabanis jiru turan. Karaa amantii duudhaatiin ummanni Kafaa Waaqaan **Yeroo** jedhanii waamu. Ayyaana ammoo **Eeqoo** yoo jedhan gaggeessaa amantiitiin ammoo **Ibeedeegodaa** jedhu.

GILGAALA 1.3

Gaafiilee gaggabaabaa

1. Gaafa Afrikaa keessatti mootummaan hunda caalaa umrii dheeraa qaba jedhamu kami?
2. Mi'oota Daladala Puunti tarreessi.
3. Barreeffamni ummata Misir durii maal jedhama?
4. Sirni bareeffamaa ummatoota Saabaa kaaba Itoophiyaa maal jedhama?

5. Maqaan saynii mootiiwwan Da'amaat maal jedhama?
6. Mootiin Aksum afaan Giriik dubbatuun beekamu eenyu ture?
7. Mootummaan hoggantoota Agawuun kaaba Itoophiyaa keessatti hundeeffame kam ture?
8. Sulxaanetoonni Musliimaa Gaafaa Afrikaa baay'een isaanii daandii daldalaa garaa kamitti geessurratti hundeeffaman?

Bu'awwan Seenaa fi Siyaasa Mootummoota Durii

Ga'umsa Barachuu Isa Xiqqaa

Xumura mata duree kanaatti:

- Bu'aawwan seenaa fi siyaasaa mootummoota durii addaan ni baafatta,
- Hambaalee qaroomman durii dinqisiifachuun ni kunuunsita.

Ummattoonnii fi mootummoonni durii Gaafa Afrikaa keessatti aadaa isaanii dagaagsan hafteewwan siyaasaa fi seenaa dhiisanii darbaniiru. Hambaawwan seenaa kunneen har'as Itoophiyaa fi Gaafa Afrikaatti hawattoota turistootaa ta'anii jiru. Karaa siyaasaatiin, sirnoonni duudhaa bulchiinsa gaarii kanneen akka Sirna **Gadaa** Oromoo, sirna **Luwaa** kan Sidaamaa, sirna **Makabantoo** kan Affaar, sirna **Baahoo** kan Tigiraayi akkasumas sirna **Yajjokaa** kan Gordannaa Guraagee fi sirna **Samuuginnit** kan Sabaat-Beet Guraagee fakkeenyoota sirna bulchiinsa ammayyaa kanneen wantoonni baay'een irraa dhaalamuu danda'aniidha. Fakkeenyaaf, Sirni Gadaa Oromoo, inni umrii waggoota dheeraa lakkoofsise, kan baay'ee nama ajaa'ibsisan amaloota sirna dimookiraasii ammayyaa baay'ee of keessaa qaba ture. Sirna Gadaa keessatti, dhimmi biyya gaggeessuu fi seera tumuu kan ummataati. Sirna Gadaa jalatti, yaada ibsachuu, falmachuu, qabeenya horachuu fi mirga uumamaa eegsifachuudhaaf dubartoonnis mirga guutuu qabu turan. Sirnicha keessatti, namoonni aangoo qabatan namoota umrii

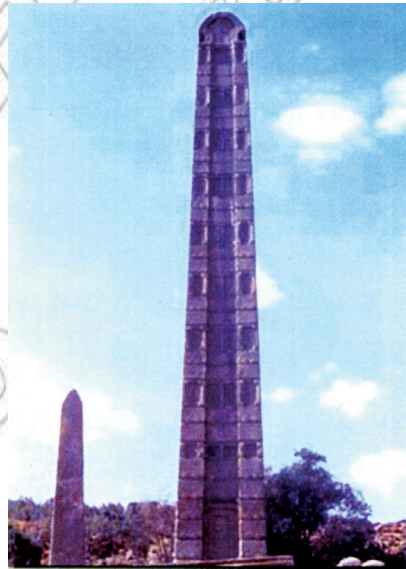
bilchinaa (waggaa 40-48) keessa jiran kan muuxannoo jireenyaa guddaa qabaniifi waantota baay'ee xiinxaluu danda'aniidha. Sirnichi kan Gadaa tokko yeroo dheeraaf aangoo qabatee turu osoo hin ta'in kan gogeessonni Gadaa dabaree dabareen waggoota saddeet saddeetiin aangoo karaa nagaan walii dabarsan ture.

Hambaalee ijaarsaa keessaa kan akka Siidaawwan **Aksum**, Bataskaanota **Laallibalaa. Gamoo**(Siidaa) Dirree Sheek Huseen, jaarraa 16^{ffaa}tti magaalaa Hararitti kan ijaarame dallaa **Jagool**, jaarraa 17^{ffaa}tti kan ijaarame Masaraan **Faasiladas** Gondar, Masaraan **Abbaa Jifaar II** (1875-1933) Jimmaa fi Masaraan **Kumsaa Morodaa** inni Naqamtee iddoo ol'aanaa qabu.

Fakkii 1.8. Gumii (yaa'ii) Sirna Gadaa Oromoo

Siidaawwan Aksum dhagaa tokko duwwaa irraa bocamanii ijaramanii fi ajaa'ibsiisoo ta'an akka qabeenya addunyaaleessaatti Dhaabbata Mootummoota Wal-ta'anii jalatti Dhaabbata "United Nations Education Science and Cultural Organization/UNESCO" jedhamuun bara 1980tti galmaa'anii jiru.

Fakkii 1.9. Siidaawwan Aksum, Tigiraay

Manneen amantii 11 Mootiiwwan Zaaguwee ijaarsisan bara 1978 akka hambaa addunyaatti "UNESCO"n galmeeffamaniiru. Manneen kanneen keessaa inni baay'ee ajaa'ibsiisaan isa Madihaana Alam jedhamuudha. Dheerinni isaa lafa irraa meetirii 33.5, dalgi isaa meetirii 23.5 akkasumas asii ol hojjaan isaa meetirii 11 kan ta'eedha.

Fakkii 1.10. Mana Amantii Kiristaanaa Laallibalaa dhagaa tokko irraa bocame, Walloo

Bataskaanota armaan olitti ibsaman malees baroota bulchiinsa Zaaguweetti manneen amantii kan akka Eekkaa Mikaa'el (Fifinnee), Adaadii Maariyaam (Shawaa Kibba Dhihaa) fi Gadaamiin Cuqqaalaa (Ziquwaalaa) ykn Abu'ee Gabra Manfas Qidduusi ijaaramaniiru.

Fakkii 1.11. Gamoo Dirree Sheek Huseen, Baalee

Hambaa Seenaa amantii Islaamaa keessaa inni beekamaan Gamoo Dirree Sheek Huseenidha.

Fakkii 1.12. Masaraa Faasiladas, Gondar

Jaarraa 17^{ffaa} keessa Gondar teessoo hanhduura bulchiinsa mootummaa ta'uu isheen walqabatee mootonni adda addaa masaraa isaanii keessatti ijaarrataniiru. Masaroota kanneen keessaa beekamaan masaraa mooticha Faasiilidas.

Fakkii 1.13. Masaraa Mootii Abbaa Jifaar, Jimma

Naannoo jalqaba jaarraa 19^{ffaa} irraa eegalee damee ummata Oromoo kan ta'e Maccaan dhiha Itoophiyaa ammaa keessatti, mootummoota isaanii hundeeffataniiru. Isaan kanneen keessa mootummaa Jimmaa isa beekamaadha. Wiirtuu bulchiinsa kanaa kan taate magaalaa Jimmaa keessatti mootichi Abbaa Jifaar masaraa ijaarratee ture.

Ummanni Koonsoo ummatoota Itoophiyaa bulchiisaa fi hambaa qaroomaa mataa isaanii qaban keessaa isa tokko. Aadaan mukaa bocuu (soofuu) hambaalee kanneen keessaa isa tokko.

Fakkii 1.14. Aadaa soofa mukaa Koonsoo

Tokkummaa fi Ammayyummaa Itoophiyaa

Ga'umsa Barachuu Isa Xiqqaa

Xumura mata duree kanaatti:

- Bu'aa tokkummaan birmadummaa Itoophiyaanotaaf buuse ni ibsita,
- Jalqabbiin ammayyummaa jijjiirama Itoophiyaa keessatti fide ni ibsita.

Bara duriitii jalqabee Ummatoonni aadaa fi afaanota adda addaa dubbatan Itoophiyaa fi Gaafa Afrikaa keessa ollaa walii jiraachaa turaniiru. Baroota heddu kana keessatti wal-jijjiirraa fi wal-dhaalmaan aadaa fi afaan ummatoota kanneen jidduutti baldhinaan gaggeeffamaa tureera. Sababa kanaan kan ka'e afaan maatii tokkoo keessatti jechoonni maatii biraa baldhinaan ni muldhatu. Aadaaleen siyaasaa fi hawaas-dinagdee wal-irraa dhaalamanii fi wal-fakkatanis bal'inaan ni calaqqisu. Wal-dhaalmaan akkasii dhalachuu kan danda'eef ummattoonni hariiroo baay'ee cimaa fi haaya qabeessa ta'e jidduu isaaniitti waan uumaniif. Firummaan uumaame ammoo aadaa fi ummata haaraa uumeera. Hariiroon cimaan kun dhawataan uumamuu Itoophiyaaf bu'uura ta'eera.

Dhuma jarraa 19^{ffaa}tti sabni Oromoos ta'e saboonni Itoophiyaa Kibbaa, Bahaa fi Dhihaa ummattoota Itoophiyaa Kabaa wajjin walitti-hidhannaan dinagdee fi hawaasummaa haa qabaatan iyyuu malee karaa siyaasaatiin of danda'oo turan. Haa ta'u malee, ummattoonni kunneen hundinuu humna waraanaa meeshaa Awurooppaatiin deeggaramuun qabatamanii bulchiinsa Itoophiyaa Kaabaa jala galan. Adeemsa kanaan Itoophiyaan daangaa fi kaartaa har'a qabdu kana kan mirkaneeffatte bara mootii Minilik II (1889-1913)tti. Minilik II hundeessaa Impaayera Itoophiyaati jechuun ni danda'ama. Garuu, gita bittoonni nafxanyaa kan Minilik hundeesse waggoota dhibban darbaniif ummattoota kanneen humnaan tokkummeessuun humnaan bulchaa turaniiru. Hacuuccaa jala galchuun ummattoota kanneen qabeenya isaanii saamaniiru; aadaa fi afaanota isaanii irratti dhiibbaa taasisaniiru.

Haa ta'u malee, tokkummaan uumame Itoophiyaaf bu'aalee buuse qaba. Bu'aan inni jalqabaa bu'aa birmadummaan yeroo dheeraaf jiraachuuti. Yeroo Koloneeffattoonni Awurooppaa (Faransaayi, Ingilizi, Beelijiyeem, Pochugaal fi Ispeen) biyyoota Afrikaa baroota 1884-1914tti qoqqoodatan, Xaaliyaaniin

Itoophiyaa koloneeffachuuf yaaltus bara 1896tti adda waraanaa Aduwaa irratti tokkummaa ummattoota Itoophiyaatiin injifatamteetti. Itoophiyaanis baroota bulchiinsa faashistoota Xaaliyaanii (1936-1941) irraa kan hafe walabummaa ishee tokkummaa fi gootummaa ummata isheetiin eegsifatteetti.

Bu'aan inni lammaffaan ammoo ammayyummaadha. Sirni Kaappitaalizimii Itoophiyaa Keessaatti kan bu'uura argate bara Minilik II irraa kaaseeti. Ammayyummaa kanaafis bara 1886tti hundeeffamni magaalaa Finfinee bu'uura. Yeroo Minilik kaasee bu'uuraaleen misoomaa kannen akka ibsaa, poostaa, bilbilli, ogummaan riqichaa fi daandii ammayyaa ijaaruu, konkolaataan, daandiin baaburaa, maallaqni ammayyaa, baankiin, manni barumsaa ammayyaa, maxxansaan kitaabaa, gaazexaan, hospitaalli, hoteellii, chaappaan, chaartariin magaalaa fi maashiniin uffata hodhu fa'a yeroo adda addaatti alaa gara Itoophiyaatti seenuun dagaaganiiru. Komiishiniin Dinagdee Afrikaa bara 1958tti fi Dhaabbanni Tokkummaa Afrikaa bara 1963tti teessoo yookiin wiirtuu isaanii Finfinnee keessa godhachuun isaaniitiin Finfinneen akka Magaalaa guddittii Afrikaatti ilaalamtu taasiseera.

Cuunfaa

Afrikaan naannoolee adda addaatti qoodamti. Naannoolee kanneen keessaa inni tokko naannoo Gaafa Afrikaati. Naannoon Gaafa Afrikaa, keessumaa Itoophiyaan, seenaa dhala namaa keessatti iddoo guddaa kan qabdu ta'uu ishee ragaaleen arkiyoolojii baay'een ni mirkaneessu. Akkasumas naannoon kun naannoo amantiiwwanii fi saboonni adda addaa waldanda'anii waliin jiraataniidha. Amantiin Duudhaa amantii caalmaan asumatti dhalatee dagaagee yoo ta'u, Amantiiwwan Kiristaanaa fi Islaamaa ammoo biyyoota Jiddugala Bahaa fi Ardilee biroo irraa naannoo kanatti babaldhachuun dagaaganiiru. Afaanonni ummattoota naannoo kanaa maatiiwwan afaanii Kushi, Seemi, Omootikii fi Naayilootikii jalatti ramadamu. Isaan sadan duraa maatii afaanii guddaa Afroo-Eeshiyaa jalatti yoo ramadaman inni afraffaan maatii afaanii guddaa Naayloo-Sahaaraa jedhamu jalatti ramadama.

Jalqabamuun qubsuma dhaabbataa fi eegalamuun qonnaa, ogummaa harkaa fi daldalli qaroomman gurguddoo duriif bu'uura ta'aniiru. Gumaacha qaroomman kanneenii keessaa tokko ammoo ijaarsa mootummaati. Gaafa Afrikaatti mootummoonni ragaalee seenaa keessatti bebbeekamoo ta'an mootummoota Puunti, Daamaa, Aksum, Zaaguwee, Sulxaanetoota Musliimaa, Daamot, Walaayittaa,

Kafaa fi Innaariyaa fa'adha. Ummattoonnii fi mootummoonni dur Gaafa Afrikaa keessatti aadaa isaanii dagaagsan bu'aawwan siyaasaa fi seenaas dhiisanii darbaniiru. Karaa siyaasaatiin, sirnoonni duudhaalee bulchiinsa gaarii kanneen akka Sirna Gadaa Oromoo dagaaganiiru. Hambaalee ijaarsaa keessaa ammoo Siidawwan Aksum, Bataskaanonni Laallibalaa, Gammoon Dirree Sheek Huseen, dallaa Jagool, Masaraan Faasiladas Gondar, Masaraan Abbaa Jifaar Jimmaa fi Masaraan Kumsaa Morodaa inni Naqamtee akkasumas aadaan ijaarsa daagaa ummata Koonsoo iddoo ol'aanaa qabu.

Dhuma jaarraa 19^{ffaa}tti ummattoonni Itoophiyaa duraan mootummoota xixiqqoo naannootti qoqqodamanii turan Itoophiyaa har'aa uumaniiru. Tokkumniaan uumame kun Itoophiyaan akka birmadummaan jiraattu, ammayyoomtuu fi wiirtuu Afrikaa taatu gargaareera.

GAAFFILEE XUMURA BOQONNAA 1

Kutaa I: Yoo himoonni armaan gadii sirrii ta'an Dhugaa yoo dogoggora ta'an ammoo Soba jechuun barreessi.

1. Maddoonni waa'ee sanyii dhala namaa Itoophiyaa keessatti hanga ammaa baay'inaan kan argaman naannoo Laggeen Hawaasiifi Oomootti.
2. Itoophiyaan biyya ummata afaan tokko dubbatuu fi amantii tokko hordofuuti.
3. Ragaan waa'ee Puunti kan argame qorannoo Arkiyooloojii Somaaliyaa keessatti adeemsifameen.
4. Sirni Gadaa yeroo isaatti dimookiraatawaa sirna isaan walgitu hinqabne ture.

Kutaa II: Yaadota toora "A" jala jiran kanneen "B" jala jiraniin walitti firoomsii.

A

1. Poonjidee
2. Awustiraalooppitikas Affaarensis
3. Hoomoo Irreetas
4. Hoomoo Saappiyaansi
5. Hoomoo Habiiliis

B

- A. Malkaa Qunxurree
- B. Booddoo fi Kibishi
- C. Chimpaanzii fi Goriillaa
- D. Dinqinash/Luusii
- E. Araamis
- F. Ideeltuu (Salaam) fi Gaarhii
- G. Goonaa fi Shunguraa

Kutaa III: Gaaffiwwan armaan gadiitiif deebii sirrii ta'e filadhu.

1. Lafeen Luusii kan xiyyeeffannaa argateef
 - A. Mudhiin ishii danaa saala dubartii waan agarsiisuuf
 - B. Ulfaatinni ishii 30 kg waan ta'eef
 - C. Dheerinni ishii meetira 1.7 waan ta'eef
 - D. 40% waan guutuu ta'eef
 - E. Hundumtuu sirriidha
2. Maatiin Afaanii Guddaan bal'inaan naannoo Gammoojjii Itoophiyaa Dhihaatti dubbatamu
 - A. Afroo-Eeshiyaa
 - B. Nijjar-Koongoo
 - C. Naayiloo-Sahaaraa
 - D. Kooy-Saan
 - E. Hunduu deebiidha

3. Mootummaan Aksum durii keessatti Aduuliis _____ turte
 - A. Magaalaa guddoo.
 - B. Daangaa kibbaa
 - C. Biyya Aksum daldala "callisaa" wajjin adeemsistu.
 - D. Dhaabbata doonii
 - E. Deebiin hin kennamne
4. Bulchiinsota duudhaa armaan gadii keessaa cimdiin sirrii hintaane
 - A. Baahtoo -Tigraay
 - B. Makabantoo-Sabaat Beet\
 - C. Luwaa-Sidaamaa
 - D. Yajjokaa-Goordannaa
 - E. Deebiin hin jiru
5. Kanneen armaan gadii keessaa amala Sirna Gadaa kan hintaane kam?
 - A. Hangaa fi yeroo aangoo heeraa fi seeraan daangessuu.
 - B. Dhimma biyyaa gaggeessuu fi seera tumuu keessatti ummata hirmaachisuu.
 - C. Mirga uumamaa falmachuu fi waa horachuuf dubartootaaf mirga guutuu kennuu.
 - D. Mirgootaa fi dirqamoota lammummaa dhaloota hundaaf haala madaalamaan hiruu.
 - E. Deebiin hinjiru

Kutaa IV: Bakkeewwan duwaa armaan gadii jecha ykn yaada sirri ta'een guuti.

1. Ragaan waa'ee jalqabamuu horii horsisuu naannoo Matahaaraa bakka _____ tti argame.
2. Waaqni ummanni Daamat waqeffataa turan _____ jedhama.
3. Mootiin Zaaguwee manneen amantii 11 Roohaatti dhagaa tokko irraa boccisiisee ijaarsise _____ dha.
4. Maqaa aangoo mootota Walaayittaa _____ jedhama ture.
5. Afaan Kafichootti Waaqa jechuuf _____ jedhama.
6. Mootumman jalqaba jaarraa 19^{ffaa} laggeen Gibee fi Gojab jidduutti dagaagee ture _____ jedhama.
7. Afaan Gaafa Afrikaatti dubbatamaa turee yeroo ammaa bade _____ dha.